

narni) nadomešta i četvrti »postgradanski referentni sistem« koji bi u ovoj gradaciji bio, ujedno i jedan nov politički i teorijski realitet, jedno polje u kome bi (bilo u socijalističkom ili kapitalističkom sistemu) zapaženu funkciju dobio nov oblik »civilnog društva«. Rivedel je svoju klasifikaciju, koja je, uistinu, vrlo plodna i instruktivna, počeo od Aristotelovog, kako on kaže »terminološkog fiksiranja« pojma »građansko društvo«, koje on, istini za volju na samom početku »Politike«, identifikuje sa »polisom« gde je polis po svojoj biti »Zajednica građana koji su se dobrovoljno ujedinili u svrhu dobrog tj. krepkog i sretnog života.«⁴ Aristotel ovaj oblik pojma građanskog društva, normira na tri razlike koje određuju njegovu upotrebu i to: 1) razlikovanje kuće (oikos) i grada (polis) tj. prvobitna suprotnost POLITIČKOG prema sferi EKONOMSKOG, 2) klasificiranja stanovnika polisa prema statusu građana (slobodni i negrađani, robova, stranaka, sitnih vlastika i dr. koji su (neslobodni) i 3) uproščeno, Aristotel razlikuje ekonomsko »umeće« koje se svodi na ekonomsko gospodarstvo na stvarima nužnim za život, dok je za političko sudelovanje koje je neophodno, potreban građanin.

Nadalje, u latinskoj pojmovnoj tradiciji misli se da je Ciceron prvi upotrebio prevod sa grčkog na latinski (koji je preuzeo od Tome Akvinskog i prvog prevodioca »Politike« Moerbeka) u kojem se poznaje nekoliko pefomansi samog pojma građanskog društva, kao što su: societas, civilis, civilisociety, societas civile, societas civile i dr. Stoga možemo reći, da, sagleda li se istorija pojma koja sledi novovekovnu istoriju prava, filozofije i države, vidi se postularanje razlike između »države« civitas, res publica i »društva« (societas, societac civilis, populus) i malo kasnije razlikovanje između društva (societas) i zajednice (kommunitas), i da tek, u takvoj teorijskoj produkciji, upotreba termina biva naširoko prihvaćena i frekventna. To se vidi najjasnije kod Frensis Bekona koji spominje izvesne discipline politike (»ophodnju« i »poslove«), potom naznačuje da subjekt ostaje isti. I na kraju naglašava da je to građansko društvo, u kome važi isti zakon ili sila (autlex, aut vis valet), zatim kod Makija-

upućuje na dalji razvoj reči u kojem nailazimo na prosvetiteljsku tradiciju sedamnaestog i osamnaestog veka, gde se reč diferencija i dobija svoju sadašnju morfološku i semantičku odrednicu. O tome najrečitije svedoče reči prevodioca Pufendorova dela »De jure natural et genitum« koje ćemo, ad litteram, preneti radi što jasnijeg shvatanja kasnije, a može se reći i sadašnje upotrebe reči. U tom prevodu primedba je bila sledećeg karaktera: »Takvim imenom je valjalo iskazati latinsku reč civitas što je autor upotrebljavao, i o tome jednom za svagda izvesti, kako bi učeni učitelj, znao, da se učestalom rečju »građansko društvo« (podvukao N. DJ.) ništa drugo ne misli niti daje na znanje, nego zajedno povezana vlast i podanici koji čine neko carstvo ili republiku ili slično«⁵.

Ovde je nedvosmisleno pogoden stari smisao pojma »građanskog društva« tako da se ono indentificira sa shvatanjem klasične politike i moderne teorije prirodnog prava, jer ne dolazi do razdvajanja države i društva, jer se »građansko društvo« i »politički oblik organizacije« slično, da ne kažemo, poistovećeno shvataju. Vrlo blisko mišljenje koje je u vremenskom, a što je još značajnije i u saznanom dosluhu sa prethodnim iznetim, jeste, Lajbnicova odredba »građanskog društva«, koja ga tretira kao »prirodnu zajednicu čiji članovi kadkad zajedno stanuju u gradu, katkad su rašireni u zemlji u kojoj je njihova namera ovo svetovno blaženstvo (blagostanje)«. Mada, naizgled, nisu kao što rekosmo, slične ove, uslovno rečeno definicije, one potiču iz jednog klasičnog političkog pojmovnog arsenala, produkt su jedne već pomalo arhaične provenijencije i koriste pojmovni registar koji onovremeno bio primeren stepenu razvoja političke nauke i političke filozofije. Ove definicije su tipične za to vreme jer je teorijska matrica »građanskog društva« tek dobijala na »zaletu«, tako da je tek kod teoretičara i filozofa kakav je, na primer bio Hegel, bila sve suptilnije određena lišena dubioznosti i na jedan ubedljiv, naučan način, logički elaborirana. Stoga, pre nego li prodavimo o Hegelovom shvatanju građanskog društva, neminovno je istaći jednu, samim razvojem pojma, nastalu terminološku vododelnicu,

februarske noći zlatko benka

Dovoljan je samo jedan impuls, kaže Branko, što sedi naspram u hladnom vozu, koji škrguću na skretnicama i cupka na sastavcima šina, podrhtava na pružnim prelazima i ukrštanjima sa putevima na relaciji Odžaci — Novi Sad, dok se sa leve strane rasvetljavaju niski duguljasti oblaci i neko svetlo izvire ispod horizonta na kome će se trenutak kasnije pojaviti obluk ogromnog sunca.

Zašto je sunce, kada izlazi, ogromno?

Impuls, razumeš?

Šta?

Pa, to da nešto počneš, zamahneš, zamajac, razumeš?

Ne!

Pa u zamajcu, zapravo u točku je tajna, kaže, dok Jaroslav drema pored njega čvrsto stežući torbu sa udicama, sličnu torbu za pušku ne čuje, a možda zna o čemu razgovaramo, dok zapravo i ne razgovaramo, jer nama je stravično hladno u februarskoj noći koja se primiče jutru u vozu u kome grejanje ne radi i smrzli bi se i inače, jer smo celu noć čekali ovaj voz koji kasni nebrojano mnogo minuta. Od hladnoće branim se drhtanjem, a mudri Branko mišljenjem, kao da ga to greje, a možda ga i greje. Kako su, pomislim, u logoru goli i gladni mogli dugo, vrlo dugo da stoje zarobljenici na čiji zimi, polivani hladnom vodom, zaledeni kao spomenici, nepokretni. Čime su se branili od te hladnoće? Verovatno mišljenjem, kao što to sada pokušava da učini Branko i ja mu se najiskrenije divim, što ne drhti. Nešto

razabiram, ali mi sve to nije jasno, pošto čujem svaku drugu reč.

Dovoljno... trenutak... zamajac... ti odlaziš... ne odlaziš... ipak se krećeš... dunavski park u Novom Sadu, naprimer... Kakav dunavski park, pomislim i verovatno bi me ova hladnoća primorala da padnem u komu i željezničari bi morali da zaustave voz i da me zgreju pored ložišta lokomotive da Branko ne spomene dunavski park u Novom Sadu i ja se setim Mirjane koja nije bila lepa, ali je bila zagonetna i spretna...

To kada krene... sladoled... a vreo puding koji se hladi...

Jebi ga Branko, čuti, kažem mu.

Pa zar treba ovde da pocrkamo?

Pričaš štošta.

Ne seri, kaže.

Ma ništa te ne razumem!

Ne razumeš, kada ne slušaš, kaže i okreće glavu ka prozoru.

Vidim: ide njegov otac Aron, novosadski Jevrejim putem od logora do radilišta u Dahau i saginje se, iz prašine na putu vadi krompir, što su ga meštani tu razasuli, jer su znali da ih u logoru muče gladu i da od toga mnogi umiru. Aaron u zaprljanom marinsko plavom odelu i u pantalonama na kojima se još vide ivice od peglanja, komada krompir jednom rukom u džepu i komadiće prinosi ustima tako da se čini da briše nos. Niko ne sme da vidi, da on je

de pa i ne žvače, već samo guta komadiće pečenih krompira u ljusci, što čine i drugi u grupi od desetak zarobljenika, logoraša koji idu u kamenolom u ranu zoru, u svitanje...

I treba samo da škljocaš, progovara Branko, da slikaš i slikaš do besvesti dok ne shvatiš da si ispucao desetak filmova, ozenio se, a nisi snimio ništa i tada znaš, taj impuls iznutra što ti se zatim razbudi prepoznaje sliku, pravu sliku, fotografiju koja je prava, priča Branko sada o fotografiji, a nije mu zaferiti, uređuje fotografiju u omladinskom listu. Možda sam na trenutak sanjao, ali takvu poluloptu sunca sam malopre video, moru biti da je to bilo u tom snu, u toj slici Brankovog oca koji na radištu korača sporo dok Nemač viče pored njega:

Los, schnell, also...

Mašu fenjerima sa slabim svetlom otpornici vozova dok ih zasipa dim i para što šiklja iz lokomotive ispred nas, ali oni na to ne mare. U njima slabo tinja, kao tanušna, rođendanska svećica da gori, ili se to samo tako čini, jer već sunce izlazi, pa svetlo fenjera se u zoru ne vidi sasvim jasno. Sedi naspram mene moj deda Ondrej a pored mene brat Dušan u vozu na drvenoj hladnoj klupi dok dršćemo kao dva mlada pruta na zimi, na čiji, na hladnoći, kao dva jablana koji ne znaju koliko još ima do proleća, a mi ne znamo koliko još ima do Novog Sada, jer možda ima sasvim malo, samo da trepneš, a možda treba još dugo, vrlo dugo da se putuje, pa možda nećemo ni izdržati, jer ćemo, ovako u hladnom vozu, sedeći na klupi da ostanemo, dok nas ne odnesu, jer uskoro nećemo moći da krećemo. Hladnoća polako, ali sigurno guli obloge topline što čuva naša tela i napreduje sporo, ali sigurno do koštane srži. A kada tamo stigne, tada je, verovatno kraj. Tako mi je rekao nastavnik biologije, tada već počinje da ti biva toplije, a kada počne to da se na hladnoći događa, to znači da počinješ

velija, Bodena, Hobsa koji su objašnjavajući svoje učenje o najvišoj vlasti ili suverenitetu i propitujući prirodno-pravna načela sve više preferirali pojam građanskog društva, tako što su pojam počeli koristiti u pojmovnom određenju i shvatanju tradicionalne političke filozofije. Tako je Makijaveli upotrebljavao jedan relativno nerazgovetan pojam »građanski život«, Boden je svoju podelu građanskog društva i društva »kojim se vlada« okonačio ne insistirajući na daljoj razmеди između društva i države, dok je Hobs otišao najdalje time što je pojam građanskog društva izdvojio iz definicije društva i odrekao se suverenosti. Vlast koja se sažima u državi stoji u direktnom političkom odnosu prema sferi građanskog društva. Sve ove teorijske raspre su imale za cilj da problematiziraju odnos vlasti, suverenosti, prirodnog prava i ugovornih teorija, naporedu se trudeći da dodiruju i problem građanskog društva, stavljajući ga malo po malo u sam fokus političkog interesovanja. Tako se oko odnosa vlasti i njenog legitimiteta govori o statusu i odnosu subjekta »građanskog društva« prema njoj, u ugovornim teorijama se tangira pored volje građana i »ustav« koji je pravni izraz političke volje građana, dok u teorijama o suverenosti transponuje se suverenost države na »građansku osobu« koja se razvija kasnije u »državnu osobu«. Sve to

gde uočljivo dolazi do razvenčavanja, vekovima važećeg, sinonimiteta države i građanskog društva.

Jezgrovito rečeno, dolazi do disociranja niza pojmova koji se u vidu izvesnih neologizama prepoznaju, i to pojmovi, kao što su »državno društvo«, »kućno društvo« i dr. Mada pomenuti »državno društvo« navlašćuje razliku između države i društva ono je, ipak, simultano i nadomeštajući pridev »građanski« ograničava značenje njegove upotrebe samo na pojam društva. To se čini upravo stoga jer pomenuta sintagma u ovom pojmovnom smislu više ne može pokriti svojim značenjem celokupnu političku i društvenu sferu. Tako Ludvig Slecer, a pre njega i Jung Stiling, disociraju građansko i državno društvo, odnosno državu, sa tim što sada državu tretiraju (kao societas civilis cum imperio — Imperij), a građansko društvo kao (societas civilis ili Civitas).

Međutim; u kasnijem teorijskom problematizovanju pojma »građansko društvo« dolazi ponovo do njegove, da kažemo, politizacije i gde (kod Vielanda i Teodora Smalca) se opet ono naziva političkim društvom ili državom, par excellence. To rečito svedoči o širokoj pojmovnoj bifurkaciji jednog te istog političkog oblika koji se već istorijski počeo utemeljivati, dok se teorijski još dugo ostajalo na njegovom neoprot-

nom određenju kao izazovu za dalje tragalačke napore teoretičare države i prava. Upravo na tragu ove tvrdnje i daljini nastojanjima da što bolje i eksplicitnije objasni tu postojeću »anti-tezu« države i društva, ili tačnije da što analitičnije i pouzdanije objasni pojam »građanskog društva« nalazi se najmarketniji predstavnik nemačke klasične filozofije, Georg Friedrich Hegel. On je, ako dozvolimo sebi jednu smelu simplifikaciju, napravio recepciju Kantovog i Fichteovog normiranja »građanskog društva« uvažavajući svu osobenost njihovog pristupa u tumačenju pomenutog pojma, davši mu, kako piše Riedel, »skromno pozitivno značenje«. Budući da njegov terminološki status možemo odrediti samo uvažavajući celovito tumačenje pojave i razvoja »građanskog društva«, nesvodljivo je govoriti o njemu, a ne dati kardinalne odrednice Hegelovog tumačenja i shvatanja »građanskog društva«.

U »Osnovnim crtama filozofije prava« Hegel je nagovestio razduženost države i građanskog društva, tako što je, transparentno razlikovao političku sferu države (okupljanje u vlasti koja vlada) i područje društva koje je sad postalo »građanskim« (pravna sposobnost ravnopravnih građana). Međutim, kada uzmemo da građansko društvo postaje sfera građanskih privatnih ljudi koji stoje jedni naspram drugih kao »osobe« i »vlasnici«, onda moramo reći da upravo u tom smislu Hegel kaže da su oni »medusobno povezani svojom ekonomski posredovanom posebnosti koja se očituje u potrebi, radu i razmeni«. Stoga, Hegel usvrđuje da »građansko društvo« podrazumeva samoosakaćeni entitet koji konstantno traži nadzor države i njenu kontrolu. On je razvio podelu »građanskog društva« na: 1. ekonomski sistem potreba, 2. privatno-pravno pravosuđe i 3., politički običajnu integraciju u državi pomoću »policijske i korporacijske«. Zahvaljujući ovakvom Hegelovom razlučivanju i naučnom uticaju, ovakvo normiranje termina biva posle 1830. godine prihvaćeno. U jeziku vremena. Uzgred budi rečeno, kao komplementarni deo prethodno rečenog, neophodno je videti šta Hegel generalno podrazumeva pod pojmom građansko društvo. On kaže da je građan-

nalazimo u »Kritici Hegelovog državnog prava« gde se eksplicitno, na temelju razmišljanja o »feudalnom društvu« kao kontrapunktu modernoj doobi države i društva, rekonstruiraju izgubljeni identitet građanskog i političkog društva. U pomenutom delu Hegel kaže: »Duh srednjeg veka može se ovako iskazati: staleži građanskog društva i staleži u političko značenju bili su identični zato što je građansko društvo bilo političko društvo; zato je organski princip građanskog društva bio princip države. ... Njihova je zakonodavna delatnost, njihovo odobravanje pored carstvu je bilo samo poseban izraz njihovog opšteg političkog značenja i delotvornosti. Stalež građanskog društva bio je njegova država«. Iz ovog malo zamašnjeg citata se može videti zametak Marksove kritike Hegelovog idealizma političke države (koja je kod Hegela druga strana »materijalizma« = egoizma—GRADANSKOG DRUŠTVA) gde Hegelova intencija želi da pomiri državu i građansko društvo. Dakle, saglasno prethodnom stavu, Marks je, na tragu Rugeovog razmišljanja o državi i društvu, pokazao da je ukidanjem »države nužde i razuma« u državi slobode i građanskog društva kao »privatnog staleža« — GRADANSKO DRUŠTVO se razdvojilo na STALEŽ i na SOCIJALNI POLOŽAJ.

Kao finale promišljanja istorijskog razvoja građanskog društva Marks u »Nemačkoj ideologiji« polemički upotrebljavajući formule »buržoasko društvo« i »klasno društvo« (koje se izlučuje iz modernog građanskog društva) zaključuje da građansko društvo ne stoji više samo nasuprot države, nego i nasuprot socijalističkom i komunističkom društvu, društvu bez — državne budućnosti koje započinje emancipacijom radnih klasa. To najbolje ilustruju sledeće reči: »Stajalište starog materijalizma je »građansko« društvo, stajalište novog materijalizma je ljudsko društvo ili podruštvljeno čovečanstvo«. U ovom stavu se dicino određuje buduće društvo kao asocijacija slobodnih proizvođača do kojeg će doći transcendiranjem odnosno prevladavanjem građanskog društva koje će biti odagnano u »predistoriju« čovečanstva.

da umireš. Bože, koliko još ima do Novog Sada, pitam dedu, ali on spava, jednako spava u svakom vozu, čim krene. Zaklopi oči i on je već zaspao. Ako voz stane, on otvori oči, pogleda, a vidi se da ništa ne vidi, samo to da još nije stigao u Novi Sad i ponovo zaklapa oči ispod sedih i gustih obrva. Brat i ja se pravimo da spavamo dok nam drhte mlade duše od zime, ali i od znatiželje, kako izgleda nova novosadska željeznička stanica? I čeka li nas tetka Zuzana?

Dovoljne su dve-tri fotografije, dobre fotografije da napravim za mesec dana i sasvim sam zadovoljan, kaže Branko i objašnjava kako je već prestao, ima tome možda nekoliko godina, da razvija sve filmove. Stotinak filmova, verovatno ispuca za mesec dana, a razvije samo tri, pet, najviše deset. Ostalo baci nerazvijene, jer on zna da na njima nema ništa, da ne vrede, da nije osetio impulse i da to nije preneo zajedno sa slikom na film. Obeležava kasete sa takvim snimcima na koje je, čini mu se, preneo svoje metafizičko biće. Krstići na nalepnici, samo su ti filmovi za razvijanje. Znam da tako, ili slično, radi i Jaroslav, takođe foto-reporter, koji mnogo više slika, pa mnogo više razvija i objavljuje. Samo što on sada spava i meni je žao što ne mogu da čujem šta on o tome misli. Verovatno bi rekao nešto drugo, drugačije. Ne može biti da ljudi koji snimaju godinama stotinak filmova mesečno razmišljaju na isti način.

Blista sva u neonima novosadska željeznička stanica i u rano jutro nam se čini da smo svo vreme putovali tunelom, a zapravo ni jednoga tunela nema u ravnici. Posle duge krivine voz ulazi u stanicu i od tog svetla i sjaja mermera čini nam se da smo stigli pred vrata raja. I doista, unutra je toplo, kao u majčinoj

sobi, pored kaljave peći, doručujemo sveže mekike dok sedimo na sasvim udobnim stolicama i deda nas gleda kao da nam se divi.

Bili ste ogladneli? Pita, ili zna. Cutimo i gledamo ga, a sa njegovih usana ne silazi osmeh. Pretpostavljam, zadovoljan je što je obojici kupio tenerice iste boje, ali različiti veličina, pa je sada svakom jasno da smo braća.

Dovoljne su tri slike za mesec dana, ponavlja Branko, za godinu dana je to tridesetšest, za deset godina tristošezdeset, za sto godina tri hiljade i šest stotina, za hiljadu godina tri miliona i šesto hiljada. ...

A za sedam hiljada godina? E, to ne znam, kaže Branko, dok lupka prstima po zaledenom staklu prozora na vagonu, pritiska prstom i otvara okrugli prozorčić kroz koji gleda kao kroz okular fotoaparata, a Jaroslav se budi i kaže:

Stigli smo! Stigli smo, znam, dugo već voz sporo zavija u krivini i sada skoro koči, dok meni zubi trnu od škripe gvožđa na gvožđu. Jedemo sveže mekike, na udobnim foteljama, svako je na dva koraka zagledan ispred sebe.

Razmišljam dok sedimo na stanicu u Novom Sadu koja je od svega stvarnija. Da li je moguće, da je to od nešto malo brašna, kvasca, vode i ulja, što mi prija, sveže prženo?

Sekira se u kamen zariva ako pogodiš u žilu, tako ga možeš rascepiti, jer kamen može da se cepa. Ali odskače, i strokuro te više zamara: ako žilu nisi pogodio. ... Krompir je u prašini bio još mlak i Aaronu se činilo da se neko, što ih je doneo na put, sakrio u žbunje, u šumarak pored puta.

I opet, to pogubno, da odista nema razlike između mekike i krompira, da jednako prijaju

mekike posle dvosatne vožnje na minus petnaest i krompir gladnom Aaronu na putu od logora Dahau do kameneloma. Hoću li moći da prevazidem tu zamku mašte? O tome razmišljam uvek kada se nađem u tesnacu, pa vidim da je to jednako, daje krv oduvek bila krv, da su strahovito grešili oni što su izmislili razvoj, a to je ustvari, samo nešto što stremi ka testerima i dugmadima. Ako to zaboraviš, pomislih, šta će da te deli od Aarona? Smrt je uvek vrlo blizu, u to nema sumnje, to znaš, kažem sebi u bradu sa poslednjim zalogajem mekike dok brišem masnim papirom usne i ruke i bacam ga u korpu. Ona je uvek dovoljno blizu. Velike razlike se javljaju tek kada pomisliš, da je smrt dalje, da je moguće da tvoje nestajanje ne može da se dogodi, da te ona ne ugrožava; ako to pomisliš tada su moguće razlike. Međutim, ako znaš da to nije tako, jer je u životu najprirodnije umirati, nestaju razlike i sve je slično, sve se na kraju svodi, do iznemoglosti se sve svodi na mlaku krv što struji i što je dovoljno da možeš da budeš sretan. Ako to pomisliš, možeš biti sasvim sretan, ponovo rekoh sebi u bradu i prisethit se da sam u poverljivom izveštaju međuopštinskog zavoda za zdravstvenu zaštitu pročitao da je jednak broj porođaja i pobačaja. Bože, kakvu sreću imaju deca. Svako od njih živi umesto dvoje, za svako rođenje — jedan pobačaj.

Slikaču vas, kaže Branko. Vadi fotoaparat iz tašne dok smo Jaroslav i ja jednako naslonjeni laktovima na kolenima i zvaćemo toplu, mirišljivu smešu.

Dovoljan je impuls, rekao sam ti, kaže Branko samouvereno, a ovo je zaista bio impuls. Zvaćete kao blizanci da jedu. Od toga može biti, zaista, slika! Ovo je za razvijanje.

Ovaj kratki prikaz Marksove anatomije građanskog društva završićemo veoma upotrebljivom, dosta puta i ritualno ponavljanom, formulacijom koja se koristi za analizu »prošlih formacija društva« gde se kaže da je: »Građansko društvo najrazvijenija i najraznolikija istorijska organizacija proizvodnje. Kategorije koje izražavaju njegove, odnose, razumevanje njegove podelu, jamče stoga ujedno i uvid u podelu i odnosne proizvodnje svih propalih oblika društva, pomoći čijih ruševina i elementa je ono sebe izgradilo, čiji delomice još neprevladani oblici u njemu još životare, a čije su se puke naznake razvile u izgrađena značenja i ta anatomija čoveka je ključ za anatomiju majmuna«. (Kritika Političke ekonomije 1859. g.)

(nastaviće se)

sko društvo »razlika koja stupa između porodice i države iako se obrazovanje istog zbiva kao obrazovanje države, jer kao razlika ono pretpostavlja državu, koju kao samostalnu mora imati pred sobom da bi postalo«.

Mišljenja smo da komentar ovoj formulaciji i nije potreban, budući da je već odviše puta isticana Hegelova bezmalo opsesivna vezanost za ideju države čiji je on frenetični zagovornik, apsolutizujući njenu ulogu u istorijskom razvoju. Zato držimo da je nužno da ovaj sumarni prikaz razvoja pojma »građanskog društva« okrunimo jednim lapidarnim osvrtom na teorijsko nasleđe što nam ostavljaju klasici marksizma, upravo stoga jer njegovi rođonačelnici pojam izlučuju na temelju kritike građanskog društva koju je sam Hegel fundirao.

Pojam građanskog društva u Marksovim radovima relativno rano datira što svedoči činjenica da se prvi put upotrebljava 1842. godine u jednom članku u »Rajnskim novinama« gde se rasprava vodila oko problema »svetine« i siromaštva. Marks u tom tekstu piše da Opstanak siromašne klase se direktno veže za puku naviku »građanskog društva koja u krugu svesne podelu države nije našla primereno mesto«, što nesumljivo govori u prilog činjenici da taj pojam (građanskog društva) Marks upotrebljava bez nekih polemikičkih natruha svojstvenih ranosocijalističkim raspravama, već se trudi da mu da čist, nepatvoren istorijski i politički smisao. Dalju upotrebu, a dakako i metodičniji pristup u tretiranju i razmišljanju o konceptu građanskog društva kod Marksa

1. Politička enciklopedija, Savremena administracija 1975. Beograd, str. 210.
2. Ljubomir Tadić, »Nauka o politici«, Rad, 1988. Beograd, str. 30.
3. Isto, str. 33.
4. »Društvo, građansko«, Izvorni naučni tekst, Stuttgart, 1974, sveska 2, str. 719-800.
5. Samuel Pufendorf, »De jure naturae et gentium«, 1672, nemački prevod, Frankfurt 1711.
6. Gottfried Wilhelm Leibniz, »Teaxtes ineditis« izdanje Gaston grua, Pariz, 1948, sveska 1, str. 369.
7. »Nove rasprave o civilnom društvu«, Pogledi 1988. Split, str. 60.
8. Isto, str. 63.
9. Isto, str. 63.
10. Isto, str. 64.
11. Isto, str. 65.